

ویژگی‌ها و اصول تأثیرگذار بر مدیریت و پیشرفت کلاس درس دین و زندگی

حسن فضل^۱

^۱ دانش آموخته دکتری تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دبیر بازنشسته دین و زندگی و مدرس مدعو گروه معارف اسلامی دانشگاه فرهنگیان، مشهد، ایران

چکیده

معلمان برای پیشبرد فرایند آموزش در کلاس‌های خود، سعی و تلاش زیادی می‌کنند تا از روش‌ها و فنون گوناگون و بعضاً نوین استفاده کنند. آنها علاوه بر مطالعه دقیق کتب درسی و کمک‌درسی، تجارب ارزنده خود و معلمان دیگر را مورد استفاده قرار داده تا به اهداف مورد نظر و چشم‌اندازهای نظام تعلیم و تربیت برسند و معلمان دینی هم از این امر مستثنا نیستند. نگارنده در این مقاله پیش رو بر آن است که با روش توصیفی-تحلیلی به این پرسش پاسخ دهد که چه ویژگی‌های فردی و چه سبک‌ها و راهکارهای عملی در مدیریت و پیشرفت کلاس‌های دین و زندگی دوره متوسطه مؤثر است. با عنایت و توجه به دستورات دین مقدس اسلام، دیدگاه اولیای تعلیم و تربیت و روان‌شناسان و نیز تجربه شخصی نگارنده، روش‌ها و راهکارهایی فردی برای معلم دین و زندگی، و اصولی کاربردی برای طراحی در این کلاس ارائه شده است. بهره‌گیری از این ویژگی‌ها، روش‌های کاربردی و تجارب سال‌های متمادی در تدریس این درس، مؤید کارابودن آنها در امر آموزش درس دین و زندگی بوده است.

واژه‌های کلیدی: درس دین و زندگی، ویژگی‌های معلم دین و زندگی، اصول و روش‌های تدریس

مقدمه

بدون شک به تعداد معلمان، روش‌های تدریس وجود دارد که هرکدام برای خود تا حدودی ارزشمندند؛ اما روش‌ها و سبک‌هایی که بتواند بهتر، سریع‌تر و حتی با زحمت کمتر، برون‌داد و بازدهی بیشتری داشته و برای فراگیران مؤثرتر واقع شوند، محدود است. قطعاً معلمان موفقند که توانسته‌اند با استفاده از تجارب ارزشمند خود و دیگر معلمان و بهره‌گیری از سبک‌های جدید آموزشی اثربخش، موقیّت‌های چشمگیر در کلاس خویش داشته باشند. معلمان دینی هم از این امر جدا نبوده و بایستی مطابق زمان و با روش‌های نوین آموزشی به ارائه درس پرداخته تا زمینه درک بیشتر و رشد روزافزون فراگیران در درس خود را فراهم آورند. نویسندگان در این پژوهش، به دنبال پاسخ به این پرسش است که چه ویژگی‌های فردی و چه سبک‌ها و روش‌هایی در مدیریت و پیشرفت کلاس درس دین و زندگی مؤثر است؟ نگارنده، در بادی امر به خصایل و ویژگی‌های معلمان دینی پرداخته و سپس راهبردهایی کاربردی برای کلاس درس ارائه داده که حاصل بیش از سی‌وپنج سال تجربه معلمان در مقاطع مختلف آموزش و پرورش و دانشگاه‌ها است؛ ضمن اینکه نویسندگان سعی کرده است برای برخی از این خصایل، شواهد و دلایلی از قرآن کریم و سیره پیشوایان معصوم (ع) و گاه دیدگاه بزرگان تعلیم و تربیت بیاورد. درباره ویژگی‌های فردی معلمان دینی به طور اخص، کتاب یا مقاله‌ای به جز کتب راهنمای معلمان دینی که توسط «سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی درسی» در سال‌های مختلف برای سطوح و پایه‌های گوناگون به چاپ رسیده، کتاب یا مقاله‌ای منتشر نشده است اما درباره خصایل و شرایط معلمان به طور اعم، «منیه المرید» شهید ثانی از مهمترین منابع سده‌های پیشین است که توسط آقای محمدباقر حجتی کرمانی با عنوان، آداب تعلیم و تعلّم در اسلام، چاپ و منتشر شده است. «آداب المتعلّمین» خواجه نصیرالدین طوسی نیز از این شمار است. در روزگار کنونی، درباره روش‌های تدریس معلمان، کتاب‌های بسیاری نوشته و یا ترجمه شده که ذکر آنها در این مقاله مقدور نیست.

۱- ویژگی‌های فردی معلّم

۱-۱- آراستگی

آراستگی، از مهمترین ویژگی‌های شایسته یک معلّم است؛ هرچند که این خصلت لازمه هر فرد است اما به سبب ارتباط مستقیم معلم با دانش‌آموزان، ضرورت این امر برای ایشان و بویژه معلّم دینی اجتناب‌ناپذیر است. معلّم دینی از نظر ظاهر، بایستی ویژگی‌ها و شؤون معلّمی را حفظ کرده و سعی کند که به هر شکل و هیأتی در محیط درس حاضر نشود. امام رضا (ع) فرموده است: «خداوند تبارک و تعالی، زیبایی و آراستگی را دوست، فقر و فقرنمایی را دشمن و از مردان ناآراسته بدخلاق، نفرت دارد» (مجلسی، ۱۳۸۷ق، ج ۷۹: ۳۰۳).

۱-۲- نظم

از دیگر ویژگی‌های پسندیده افراد، داشتن نظم در زندگی و خصوصاً در پیشه و شغل است. معلمان و علی‌الخصوص مدرّسان دینی نیز باید به این امر توجه داشته باشند. امیرمؤمنان علی (ع) می‌فرماید: «شما، تمام فرزندان، خاندان و کسانی را که این وصیت به آنها می‌رسد، به پروا از خداوند، نظم در امور زندگی و صلح و آشتی در میانتان سفارش می‌کنم» (نهج البلاغه، نامه ۴۷).

۳-۱- پاکیزگی

پاکیزگی از نشانه‌های ایمان آدمی است. کسانی که رعایت نظافت می‌کنند، جایگاه بهتری نسبت به دیگران دارند و محبوب‌تر و عزیزترند. خداوند متعال می‌فرماید: «جامه‌ات را پاکیزه دار و از پلیدی دوری گزین» (مدثر/۵-۴). رسول گرامی اسلام (ص) هم فرموده است: «بنده پلید و کثیف، بدبنده‌ای است» (مصطفوی، ۱۴۰۷ق: ۱۲۵). نیز از ایشان نقل شده است: «از اخلاق پیامبران، رعایت نظافت، استعمال بوی خوش و کوتاه کردن موست» (مصطفوی، ۱۴۰۷ق: ۱۲۷). بنابراین معلم دینی بایستی در امر نظافت خود و لباس خویش بکوشد و چه بهتر که در کلاس، آراسته، نظیف و خوش‌بو حاضر شود.

۴-۱- راستگویی

راستی در گفتار از ضروریات معلم دینی است. عدم وجود این صفت از دید تیزبین فراگیران دور نمانده و حتی باعث تسری این خصلت به فراگیران می‌شود. در قرآن کریم آمده است: «ای کسانی که ایمان آورده‌اید، از خدا بترسید و با راستگویان باشید» (توبه/۱۱۹)

۵-۱- احساس مسئولیت و دلسوزبودن

همه معلمان بایستی نسبت به شاگردان و مسأله آموزش، احساس مسئولیت و تعهد کنند و دلسوز دانش‌آموزان باشند. امام زین‌العابدین (ع) فرموده است: «اگر بخوبی به دیگران دانش بیاموزی و در تعلیم آنها دل بسوزانی، خداوند از فضل و رحمت خود بر تو فزونی می‌بخشد» (مجلسی، ج ۲، ۱۳۸۷ق: ۶۲). خواجه نصیرالدین طوسی در این باره گوید: «از وظایف معلم این است که نسبت به شاگردان خود دلسوز و مهربان باشد به‌طوری که ایشان را به نحوی تربیت کند که بر دانشمندان جهان برتری یابند» (ذهنی تهرانی، ۱۳۶۵: ۳۹).

۶-۱- رعایت ادب

با ادب بودن از نشانه‌های یک معلم خوب است. معلم دینی که آموزنده اخلاق شایسته پیامبر اکرم (ص) و امامان (ع) است، خود بایستی متصف به صفات نیکوی آنها باشد. رسول اکرم (ص) می‌فرماید: «هرکه ادب ندارد، عقل ندارد» (پاینده، ۱۳۵۶: حدیث ۳۰۶۱). ابراهیم‌بن‌عباس می‌گوید: «هرگز ندیدم امام رضا (ع) به کسی، حتی یک کلمه، دشنام دهد» (کتابچی، ۱۳۸۷: ۲۴۵).

۷-۱- خلق‌وخوی نیکو و مهربانی

حضرت باری در قرآن کریم این خصلت را لازمه پیامبر اکرم (ص) می‌شمارد: «به سبب رحمت خداست که تو با آنها این- چنین نرم‌خو و مهربان هستی. اگر تندخو و سخت‌دل بودی، از گرد تو پراکنده می‌شدند» (آل عمران/۱۵۹). حضرت، رمز برانگیخته‌شدنش را کامل کردن اخلاق نیکو می‌داند. در جای دیگر، خداوند مهربان، حتی درباره فرعون که دشمن سرسخت حضرت موسی (ع) است، گوید: «با او به نرمی سخن گوید، شاید پند گیرد» (طه/۴۴). رسول گرامی اسلام (ص) در این باره فرموده است: «در برابر شاگردان خود نرم‌خو باشید» (مجلسی، ج ۲، ۱۳۸۷ق: ۶۲). همچنین نبی مکرّم اسلام (ص) می‌فرماید: «بر شما باد خوش‌خلقی که بی‌شک خوش‌اخلاقان در بهشت خواهند بود و برحذر باشید از بدخلقی که بی‌تردید بداخلاقان جایگاهشان در دوزخ است» (کاشفی بیهقی، ۱۳۶۲: ۱۳۹). خواجه نصیرالدین طوسی می‌نویسد: «و شایسته است که اهل علم و طالب دانش با احدی در مقام منازعه و مخاصمه برنیاید زیرا این امر اوقات شریف را تباه و تضییع می‌کند و در برابر آن، نیکوکار

بواسطه احسانش مأجور و بدرفتار بزودی گرفتار زشتی اعمال و رفتارش خواهد شد» (ذهنی تهرانی، ۱۳۶۵: ۳۹). بنابراین از ویژگی‌های معلّم دینی، اتّصاف به حُسن خلق، نرمی در گفتار و رفتار و مهربانی است.

۸-۱- گشاده‌رویی

از خصلت‌های نیکویی که بایستی معلّم دینی داشته باشد، گشاده‌روبودن با دانش‌آموزان است. این کار سبب جلب توجه مخاطبان می‌شود. پیامبر اکرم (ص) می‌فرماید: «از جمله صدقات این است که سلام کنی و گشاده‌رو باشی» (پاینده، ۱۳۵۶: حدیث ۳۰۶۸). همچنین از ایشان نقل شده است: «شما نمی‌توانید با ثروت و سرمایه‌های خود محیط وسیع پرمهری را بوجود آورید که همه مردم را دربرگیرد و دل‌های آنان را متوجه شما سازد؛ پس یا روی بشّاش و چهره گشاده با آنان برخورد کنید و بدینگونه محبتشان را جلب کنید» (فلسفی، ۱۳۴۸: ۱۳). از امام باقر (ع) نقل شده است: «تلخ‌رویی و گرفتگی رخسار باعث دشمنی مردم و دوری از پروردگار است» (فلسفی، ۱۳۴۸: ۳۳). از امام صادق (ع) هم منقول است: «بعد از واجبات دینی هیچ-یک از اعمال فرد باایمان در پیشگاه الهی محبوبتر از آن نیست که با تمام مردم با گشاده‌رویی و حسن خلق رفتار کند» (فلسفی، ۱۳۴۸: ۹-۸).

۹-۱- شادابی

از نعمت‌های الهی برای آدمی، خوشحالی و سرور است. معلمان شاداب در تدریس موفقترند و جاذبه بیشتری دارند. امام علی (ع) می‌فرماید: «خوش‌رویی و بشّاش‌بودن، ریسمان محبّت و دوستی است» (آمدی، ج ۴، ۱۳۸۷: ۲۸۸). «نیچه» درباره فواید شادابی و شادمانی گوید: «شادی و خوشبختی باعث احساس افزایش قدرت است و غلبه بر مقاومت» (نیچه، ۲۰۱۳: ۷۰).

۱۰-۱- سعه صدر

لازمهٔ یک مدرّس و علی‌الخصوص کسی که با آموزش دین سر و کار دارد، شکیبایی است. حضرت حق به رسول خویش می‌فرماید: «بر آنچه می‌گویند صبر کن و به شکلی پسندیده از ایشان دوری جوی» (مزمّل/۱۰). در جای دیگر از قول حضرت موسی (ع) بیان می‌کند: «ای پروردگار من! به من سعه صدر عطا کن» (طه/۲۵).

۱۱-۱- کظم غیظ و بخشش

پرهیز از خشم و فروخوردن آن از ویژگی‌های یک مربی و معلّم دینی است. خداوند متعال این صفت را از نشانه‌های نیکوکاران می‌داند: «و خشم خویش فرو می‌خورند و از خطای مردم درمی‌گذرند» (آل عمران/۱۳۴). پروردگار متعال در این آیه شریفه، در ادامه فروبردن خشم، اغماض را هم گوشزد می‌کند. بخشش گنهکار ارزش بسیار دارد که گفته‌اند: در عفو لذتی است که در انتقام نیست! نیز ذات باری در این باره می‌فرماید: «عفویشان کن و از گناهشان درگذر که خدا نیکوکاران را دوست می‌دارد» (مائده/۱۳). در جای دیگر: «همواره به نیکوترین وجه پاسخ ده، زیرا همان کسی که گویی با تو سر دشمنی دارد، دوست تو خواهد شد» (فصلت/۳۴). رسول گرامی اسلام (ص) فرموده است: «آن کس که خشم خود را فرو می‌برد و عمل نمی‌کند، خداوند دل او را از آرامش و ایمان پر می‌کند» (مسعودی همت‌آبادی، ۱۳۹۳، ج ۹: ۳۶۱). امام سجاد (ع) هم در این باره می‌فرماید: «حق شاگردان تو آن است که به آنها تندی و تلخی روا نداری» (مجلسی، ج ۲، ۱۳۸۷: ۶۲).

^۱ Friedrich Nietzsche.

^۲ Happiness is the feeling that power increases - that resistance is being overcome.

۱۲-۱- فروتنی در کنار عزت نفس

یکی از خصایل نیکوی معلمان، بویژه مدرسان درس دینی، داشتن عزت نفس است. عزت داشتن با نخوت و غرور تفاوت دارد؛ داشتن عزت سبب می‌شود که معلم به هر جا و مکانی پای نهد، با هر کسی حشر و نشر نداشته باشد و به هر کاری دست نیازد. فروتنی نیز از خصایل ارزشمند آدمی به شمار می‌رود و معلم متواضع جایگاه ویژه‌ای نزد فراگیران پیدا می‌کند. خداوند متعال، به پیامبر خود که برترین معلم است، بارها به فروتنی سفارش کرده است: «در برابر مؤمنان فروتن باش» (حجر/۸۸). «پر و بال خویش را برای پیروان خود فرود آور» (شعرا/۲۱۵)؛ نیز می‌فرماید: «با تکبر از مردم روی مگردان» (لقمان/۱۸). در جای دیگر درباره بندگان واقعی خود فرموده است: «بندگان خدا کسانی هستند که بر روی زمین به آهستگی و سادگی [و نه با غرور] راه می‌روند» (فرقان/۶۳). از حضرت عیسی (ع) نقل شده است: «عالم سزاوارتر از دیگران است که تواضع کند» (مجلسی، ج ۲، ۱۳۸۷ق: ۶۲).

۱۳-۱- از خودگذشتگی و ایثار

از خودگذشتگی و ایثار هم از خصایل یک معلم شایسته است. در قرآن کریم، درباره این صفت آمده است: «[ایشان] دیگران را بر خویش ترجیح می‌دهند؛ هرچند خود نیازمند باشند» (حشر/۹).

۱۴-۱- پرهیز از خودستایی

به طور معمول، مردم به کسی که خودستایی می‌کند، علاقه و توجهی نشان نمی‌دهند. معلم هم از این امر جدا نیست و بنابراین بایستی از این کار خودداری کند. حق تعالی گوید: «خود را پاک و بی‌عیب جلوه ندهید. خداوند به پرهیزکاران آگاه‌تر است» (نجم/۳۲). امام علی (ع) می‌فرماید: «کسی که از خودراضی و خویشتن‌پسند باشد، غضب‌کننده به وی بسیار خواهد بود» (فلسفی، ۱۳۴۸: ۳۳).

۱۵-۱- میانه‌روی

معتدل و میانه‌رو بودن در گفتار و رفتار، از ویژگی‌های پسندیده است. این صفت می‌تواند در موفقیت معلمان دینی نقش مهمی ایفا کند. تجربه نشان داده است که بسیاری از متعلمان، معلمان تندرو و افراطی را بر نمی‌تابند و در برابر نظراتشان واکنش نشان می‌دهند. در قرآن کریم آمده است: «در رفتارت میانه‌رو باش و به آرامی سخن بگو» (لقمان/۱۹). معلمان میانه‌رو می‌توانند دانش‌آموزان میانه‌رو و معتدل بپرورند. «آلبرت انیشتین» گفته است: «افراد انسانی را نباید همچون ابزاری بی‌جان در نظر گرفت و بایستی جوانان را به‌مثابه شخصیت‌های متعادل و متوازن به جامعه تحویل داد» (ترکمن‌دی، ۱۳۹۸).

۱۶-۱- تلاش مستمر

از ضروریات شغل معلمی و به ویژه معلم دینی، دغدغه زیاد و سعی فراوان در آموزش دین به فراگیران است. وی در این راه نباید از هیچ تلاش و مجاهدتی فروگذار باشد. پیامبر اعظم (ص) فرموده است: «بهترین مردم کسی است که همه کوشش خود را [در یک مسأله] به کار می‌برد» (پاینده، ۱۳۵۶: حدیث ۴۱۷).

^۲ Albert Einstein.

۱۷-۱- باوضوبودن

از پیامبر گرامی اسلام (ص) نقل شده است: «وضوگرفتن یک نیمه ایمان است» (پاینده، ۱۳۵۶: حدیث ۱۷۸۲). هرچند این کار برای هر مسلمانی مورد تأکید می‌باشد اما از شرایط اختصاصی معلم دینی باوضوبودن در کلاس درس است. به سبب اینکه معلم دینی در تدریس خود با کلام وحی سر و کار دارد لازم است که این مهم را در نظر گرفته و فراگیران را هم به این کار تشویق کند.

۱۸-۱- تسلط بر روخوانی قرآن

برای معلم دینی شایسته نیست که توانایی روخوانی قرآن کریم را نداشته باشد و چه نیکوست که وی، قاری قرآن، آشنا به تجوید و آواشناسی، حافظ دست کم برخی آیات وحی و تاحدودی مسلط به تفسیرکلام وحی باشد. از نبی مکرم اسلام (ص) نقل شده است: «هر چیز زینتی دارد و زینت قرآن آواز خوش است» (کلینی، بی‌تا، ج ۴: ۴۲۰). امام باقر (ع) ضمن حدیثی فرمود: «صدای رسول خدا (ص) در خواندن قرآن از همه مردم دل‌راتر بود» (طباطبایی، ۱۳۸۳: ۱۵۹).

۱۹-۱- اخلاص

اخلاص از خصلت‌های یک انسان باایمان است. امام علی (ع) می‌فرماید: «همه اعمال پوچ و بیهوده است مگر آنکه برای خداوند خالصانه انجام شود» (تعلیم و تربیت اسلامی، بی‌تا: ۲۰). چقدر ارزشمند است معلمی که عشق به کار داشته و فعالیت‌هایش را تنها برای رضای خداوند انجام دهد. کم نیستند معلمانی که به‌رغم داشتن مشکلات فراوان در زندگی، با تمام وجود و خالصانه برای تربیت نونهالان و جوانان، تلاش می‌کنند.

۲۰-۱- شهامت در بیان گفتار

معلم دینی نبایستی از بیان واقعیت‌ها و حقایق سر باز زند بلکه بایستی شهامت لازم را داشته باشد. امام علی (ع) فرموده است: «کسی که از کلام حق شرم کند، نادان است» (آمدی، ۱۳۸۱: ۹۲).

۲۱-۱- خردورز بودن و پرهیز از جمود فکری

معلم دینی بایستی خردورز بوده و از قشری‌گری و جمود فکری پرهیزد. خداوند متعال در آیات بی‌شمار، به تعقل و تفکر توصیه می‌کند. «بگو آیا نابینا و بینا یکسانند؟ چرا نمی‌اندیشند؟» (انعام/۵۰).

۲۲-۱- تسلط بر مباحث تدریس و داشتن طرح درس

هرچند امروزه برخی از معلمان به سبب وجود مشکلات اقتصادی و بالتبع نبود انگیزه، کمتر به نگاشتن طرح درس سالانه، ماهانه و روزانه توجه دارند اما لازم است که درباره دروسی که تدریس می‌کنند، مطالعه جدی داشته و حداقل در ذهنشان برنامه‌ای برای تدریس دروس روز بعد طراحی کنند. پیشنهاد می‌شود معلمان مبتدی برنامه کاری و رؤوس مطالب درسی خود را بر روی برگه‌ای یادداشت کرده و هرازچندگاهی، آن را ملاحظه و بتدریج در کلاس ارائه کنند. البته شایسته است که این معلمان سعی وافر در یادگیری مطالب کتاب و آمادگی بسیار برای ارائه درس داشته باشند که نیازی به مراجعه پیاپی به برگه مزبور نباشد.

۲۳-۱- مطالعه مستمر و افزودن دانش

معلم دینی باید پیوسته در پی افزایش دانش خویش باشد. خداوند متعال به رسول اکرم (ص) می‌فرماید: «بگو: پروردگارا! دانش مرا افزون کن» (طه/۱۱۴). امام باقر (ع) فرمود: «در یادگیری دانش بر یکدیگر پیشی گیرید. به خدا سوگند! یک حدیث درباره حلال و حرام که از شخص راستگویی فراگیرید، از دنیا و طلا و نقره آن بهتر است» (جوادی آملی، ۱۳۹۲: ۷۸).

۲۴-۱- اعتراف به ندانستن برخی مطالب

گفته‌اند: همه چیز را همگان دانند اما همگان هنوز از مادر نزاده‌اند. معلم دینی، همچون سایر معلمان، باصطلاح دایره المعارف یا علامه نیست. بنابراین، زمانی که مطلبی را نمی‌داند یا از خاطرش رفته است، بایستی این مسأله را ابراز کند و پس از مطالعه، آن را برای فراگیران بازگو نماید. با اجرای این راهبرد، میزان اعتماد و اطمینان فراگیران به گفته‌ها و مطالب معلم بیشتر می‌شود و در عین حال معلم به فراگیران درس صداقت در زندگی می‌دهد (ر.ک: نقیه ۱۳۹۶: ۴۰). امام علی (ع) می‌فرماید: «... چون از کسی بپرسند، شرم نکند که بگوید: نمی‌دانم و هیچ کس نباید شرم کند از آن که چیزی را که نمی‌داند، بیاموزد...» (نهج البلاغه، حکمت ۸۲).

۲۵-۱- عامل به علم

زمانی فراگیر به حرف معلم بیشتر و بهتر گوش فرا می‌دهد که معلم، عامل به علم خود باشد. امیر مؤمنان، علی (ع) می‌فرماید: «دانش همیشه همراه عمل است. هر کس علم آموزد، باید بدان عمل کند» (نهج البلاغه، حکمت ۳۶۶).

۲۶-۱- همسانی ظاهر و باطن

قرآن کریم درباره کسانی که رفتارشان با گفتارشان برابر نیست گوید: «آیا مردم را به نیکی فرمان می‌دهید و خود را فراموش می‌کنید؟» (بقره/۴۴). امام علی (ع) فرموده است: «خرمند کسی است که کردارش تصدیق‌کننده گفتارش باشد» (تعلیم و تربیت اسلامی، بی تا: ۲۰). امام صادق (ع) نیز فرموده است: «برای بنده چه سودی دارد که کار خوب را آشکار کند و کار زشت را پنهانی انجام دهد» (شیخ مفید، ۱۳۹۳: ۲۳۶)؟ چقدر زیبا و نیکوست که معلم دینی ظاهر و باطنش یکسان باشد؛ نه اینکه در محیط آموزشی به گونه‌ای و در خارج این محیط به گونه‌ای دیگر رفتار کند؛ چراکه تفاوت این رفتارها و برون داد نفاق گونه آن تأثیرات نامطلوبی برای او و متعلمان خواهد داشت.

۲- اصول رفتاری و کاربردی معلم دینی در کلاس و مدرسه

۲-۱- ایجاد شوق به درس

یکی از ضروریات معلمی، ایجاد انگیزه و دلبستگی در دانش‌آموزان برای فراگیری دانش است. لازم است که معلم دینی با توجه به تأکیدهای قرآن کریم و احادیث معصومان (ع) درباره لزوم توجه به دانش، این شوق و اشتیاق را در فراگیران به وجود آورد. نیز بایستی در ایجاد شوق و اشتیاق ایشان نسبت به درس دینی اهتمام بورزد.

۲-۲- تکرار و یادآوری

یادآوری دروس گذشته و حال، یکی از عوامل نهادینه کردن مطالب درسی و فرایند یادگیری است. خداوند متعال در قرآن کریم این مسأله را این گونه بیان می کند: «پس یادآوری کن که تو تنها یادآورنده هستی» (غاشیه/۲۱). «شهید ثانی» در اثر فاخرش «مُنیه المُرید»، یکی از آداب و وظایف معلّم را حرص داشتن بر تکرار دروس می داند (ر.ک: حجتی، ۱۳۵۹: ۲۴۲).

۲-۳- رعایت توان و تفاوت های فردی فراگیران

از نکته هایی که معلّم دینی بایستی در نظر داشته باشد، رعایت استعدادها و توانایی های دانش آموزان است. او نباید از همه آنها به طور یکسان انتظار داشته باشد. در قرآن کریم آمده است: «خداوند هیچ کس را جز به اندازه طاقتش، مکلف نمی کند» (بقره/۲۸۶). «ملاّ محسن فیض کاشانی» گوید: «بیان مطالب سنگین تر از ذهن، گریزان شدن فراگیر از درس را به دنبال دارد» (شمس الدین، ۱۳۷۵: ۴۷).

۲-۴- استفاده از روش های گوناگون تدریس

روش تدریس عبارت است از: فرایند منظم از پیش طراحی شده، هدفدار و متعامل میان معلم و دانش آموزان که هدف آن ایجاد تغییرات مطلوب در فراگیران است و این تغییرات همان یادگیری در سه حیطه شناختی، عاطفی و حرکتی است (نقیه، ۱۳۹۶: ۸۳). روش های تدریس می تواند سخنرانی، توضیحی، نمایشی، گردش علمی، پرسش و پاسخ، آزمایشی، بحث گروهی، حل مسأله و قصه گویی باشد. به برخی از این روش ها می پردازیم:

۲-۴-۱- مشاهده، آزمایش و تجربه

یکی از روش های ارزشمند در تدریس و یادگیری، روش مشاهده، آزمایش و تجربه می باشد. خداوند متعال برای درس گرفتن، این شیوه را متذکر می شود: «آیا به شتر نمی نگرند که چگونه آفریده شده و به آسمان ها که چگونه برافراشته شده است؟» (غاشیه/۱۸-۱۷). به آیه دیگر هم می توان استناد جست: «ابراهیم (ع) گفت: ای پروردگار من! به من بنما که چگونه مردگان را زنده می کنی. فرمود: آیا هنوز ایمان نیاورده ای؟ گفت: چرا! اما می خواهم دلم آرام شود. فرمود: چهار پرند را بگیر و گوشت آنها را با هم بیامیز و هر بخشی از آنها را بر کوهی بنه. سپس آنها را فرا بخوان. شتابان نزد تو می آیند و بدان که خداوند پیروز و حکیم است» (بقره/۲۶۰).

۲-۴-۲- بازدید و گردش علمی

از شگردها و روش هایی که کمتر مورد توجه معلّمان قرار گرفته، بازدیدها و گردش های علمی است. عدم استقبال از این اقدامات کارا و پربازده، به سبب داشتن مسؤولیت و خطرپذیری است. این گزاره نه به این معنی است که حتماً سفری باید انجام شود بلکه می تواند بازدید از یک نمایشگاه، موزه یا مشاهده فیلم یا تئاتر باشد. تجربه نشان داده است که این روش تا سال ها در یاد و خاطره فراگیر باقی می ماند. قرآن کریم بارها به این کار سفارش کرده است: «بگو در زمین سیر کنید [و بنگرید] که چگونه خدا موجودات را آفریده است» (عنکبوت/۲۰).

۳-۴-۲- بیان داستان و لطیفه

همه افراد، حتی بزرگسالان، به شوخی و مزاح و نیز بیان قصه و لطیفه علاقه دارند. معلمان و بویژه مدرسان دینی در حین تدریس می‌توانند از این روش‌ها سود برند. خداوند متعال در قرآن کریم از بیان قصه ابایی ندارد و حتی ماجرای حضرت یوسف (ع) را نیکوترین قصه‌ها شمرده (ر.ک: یوسف/۳) و به این کار سفارش می‌کند: «پس قصه را بگو. شاید اندیشه کنند» (اعراف/۱۷۶). در سیره پیامبر اکرم (ص) و معصومان (ع) هم بذله‌گویی و مزاح و بیان لطیفه به شکل فراوان ذکر شده است. امام رضا (ع) فرموده است: «خداوند به حضرت موسی (ع) خطاب کرد: بندگان خاصی دارم که بهشت را برایشان مباح کرده و اختیار آنجا را به خودشان واگذار کرده‌ام. حضرت موسی (ع) عرض کرد: آنان چه کسانی هستند؟ خداوند متعال فرمود: کسانی که در قلب مؤمن شادی وارد می‌کنند» (کتابچی، ۱۳۸۷: ۲۲۶).

۵-۲- ذکر نکته‌های مهم درس

دانش‌آموزان توانا خود قادرند بخوبی درس را بفهمند و نکته‌های آن را دریابند اما معلم دینی برای دانش‌آموزان ضعیف و متوسط می‌تواند نکات بااهمیت را تکرار کند. پیشنهاد می‌شود که با استفاده از خود فراگیران اقدام به طرح سؤال و جواب و تکثیر آنها نمود. در سطحی بالاتر و گسترده‌تر می‌توان به چاپ کتاب در این زمینه اقدام کرد.^۴

۶-۲- بیان آیات، روایات و اشعار

یکی از رموز موفقیت معلم دینی در جلب توجه دانش‌آموزان، تسلط و بهره‌وری از شاهدمثال‌هایی از آیات نورانی قرآن کریم، احادیث ناب معصومان (ع) و اشعار و سخنان نغز است. بدیهی است این مطالب ممکن است در تأیید و تشریح عناوین و موضوعات درسی و یا به عنوان پند و اندرز در کنار درس مطرح شوند.

۷-۲- استفاده از مثل‌ها

بهره‌گیری از مثل‌های گوناگون می‌تواند در پیشبرد درس دینی نقش مؤثری ایفا کند. قرآن کریم برای هدایت بشر از مثل‌ها استفاده می‌کند: «خداوند ابایی ندارد که به پشه و فراتر از آن مثل بزند» (بقره/۲۶). در جای دیگر آمده است: «مثل آنان که غیر خدا را دوست می‌گیرند، [همچون] مثل عنکبوت است که خانه‌اش را ساخت. کاش می‌دانستند که سست‌ترین خانه‌ها، خانه عنکبوت است» (عنکبوت/۴۱).

۸-۲- بیان پند و اندرز و نصایح اخلاقی

پند و اندرز، در صورتی که از حد معمول فراتر نرود، نقش سازنده‌ای در زندگی دانش‌آموزان دارد. شهید ثانی در کتاب خود این مسأله را یادآور می‌شود که معلم بایستی در کنار یا پایان درس به نصایح اخلاقی بپردازد (ر.ک: حجتی، ۱۳۵۹: ۲۸۶).

۴. ر.ک: گنجینه، جلد‌های ۱ و ۲ از نگارنده که حاوی سؤال‌های طرح‌شده از متن کتاب و پاسخ تشریحی آنها به همراه نمونه سؤال‌های امتحانی می‌باشد.

۹-۲- خاطره‌گویی

بیان خاطرات توسط معلم دینی بسیار ارزشمند است زیرا گنجینه خاطرات او مشحون از اتفاقات و رویدادهای مستندی است که غالباً بیانگر پندها و اندرزهایی بوده که به رایگان در اختیار فراگیران قرار می‌گیرد.

۱۰-۲- استفاده از وسایل کمک‌آموزشی و تکنولوژی آموزشی

از لوازم جذب بیشتر مخاطبان به درس، بهره‌گیری از وسایل کمک‌آموزشی همچون دیتا، اسلاید، فیلم، کلیپ و پاورپوینت می‌باشد؛ چراکه آموزش‌های دیداری، نسبت به شنیداری، بازدهی بیشتری دارند. معلم دینی با استفاده از این رسانه‌ها، در موضوعات گوناگون دینی یا علمی و نیز علمی-دینی می‌تواند علاوه بر جذب فراگیران در نهادینه‌کردن درس دینی بکوشد. او می‌تواند با مدیریت درست، از این موارد مطابق با موضوع درس، استفاده کند.

۱۱-۲- معرفی کتاب یا نشریه

چاپ کتاب کمک‌درسی توسط معلم و نیز معرفی کتب و نشریه‌های مرتبط با موضوعات درسی و حتی آوردن آنها به کلاس، می‌تواند نقش مؤثری در جذب و یادگیری بهتر دانش‌آموزان داشته باشد.

۱۲-۲- تست‌زدن و بررسی نمونه‌سؤال‌های نهایی

گرچه وظیفه معلم دینی، تست‌زدن نیست زیرا وقت کلاس، کمتر اجازه این کار را می‌دهد اما در فواصل زمانی و علی‌الخصوص برای دانش‌آموزان علاقه‌مند، می‌توان به انجام این کار و نیز بررسی نمونه‌سؤال‌های امتحانات نهایی پرداخت.

۱۳-۲- اختصاص زمان به پرسش‌های دینی و احکام

بهتر است معلم دینی، چنددقیقه پایانی کلاس خود را به سؤال‌های دینی دانش‌آموزان اختصاص دهد تا از این رهگذر، پرسش‌ها، شبهه‌ها و چالش‌های آنها پاسخ داده شود.

۱۴-۲- استفاده از بریده جراید

از کارهای خوب معلمان دینی، می‌تواند گردآوری بریده جراید در زمینه‌های مذهبی و علمی-مذهبی با ذکر دقیق منبع باشد. تجربه نشان داده است که این کار نه تنها توجه فراگیر را به درس دینی افزایش می‌دهد بلکه روحیه مطالعه را نیز در آنها تقویت می‌کند.

۱۵-۲- ارزشیابی

از عوامل مهمی که در یادگیری سهم بسزایی دارد، پرسش در حین درس و پس از آن است. (ارزشیابی مستمر) تا پرسش و امتحانی نباشد، فرایند یادگیری به طور کامل اتفاق نمی‌افتد که گفته‌اند: «بوسیله امتحان است که فرد گرمای داشته شده یا مورد بی‌توجهی واقع می‌شود.» معلم باید سعی کند که پرسش‌هایی مطرح کند که تنها در حیطه «دانش» نباشد و حداقل در طبقه «درک» قرار بگیرد (نقیه، ۱۳۹۶: ۳۵).

۱۶-۲- تشویق و هدیه دادن

امام علی (ع) فرموده است: «انسان بنده احسان است» (آمدی، ۱۳۸۱: ۵۰۳). امام رضا (ع) هم می‌فرماید: «هدیه کینه‌ها را از دل می‌زداید» (کتابچی، ۱۳۸۷: ۲۳۹). تشویق دانش‌آموز بالذات، تلاشگر یا داوطلب پاسخ‌دادن، تلاش بیشتر او و هم‌کلاسیان را سبب می‌شود. هدیه تنها به جایزه مادی خلاصه نمی‌شود بلکه می‌تواند در حد عبارات تشویقی مانند آفرین گفتن یا دست‌زدن هم‌کلاسیان یا صلوات فرستادن آنها، نام‌بردن از او در سر صف و نیز دادن نمره ارفاقی باشد. حتی به قول یکی از نویسندگان، ارتباط نگاهی معلم می‌تواند به عنوان پاداش محسوب شود (ر.ک: فلمینگ و پروس، ۱۳۷۳: ۲۱۰).

۱۷-۲- رعایت مساوات در کنار توجه به تفاوت‌های فردی

معلم دینی هرگز نباید میان فراگیران خود تفاوت قائل شود. حتی نگاه کردن به آنها بایستی به طور یکسان باشد که مبدا برای دانش‌آموزان، شبهه تبعیض از سوی معلم بوجود بیاید. از سوی دیگر بایستی تفاوت‌های فردی هریک از دانش‌آموزان را در نظر داشته باشد. امام رضا (ع) از قول امام علی (ع) می‌فرماید: «مردم تا زمانی که از نظر ویژگی‌ها با یکدیگر تفاوت داشته باشند، در خیر و سعادتند پس هرگاه با هم مساوی شدند، دچار سقوط و هلاکت می‌شوند» (کتابچی، ۱۳۸۷: ۹۷). «دکتر آلکسیس کارل» در این باره می‌نویسد: «انسان‌ها را نمی‌توان همچون ماشین‌های یک کارخانه یکسان و یک‌شکل ساخت. از آنجا که افراد متفاوتند، تربیت دسته‌جمعی آنان به‌خوبی ممکن نیست. ... ما با تلاش در یکسان کردن افراد، این اختصاصات را که بسیار مفید بوده‌اند پایمال کرده‌ایم» (کارل، ۱۳۸۵: ۳۰۴).

۱۸-۲- احترام به شخصیت دانش‌آموز

احترام به شخصیت متعلمان از ویژگی‌های معلمان دینی است. از رسول اکرم (ص) نقل شده است: «به کسی که از او دانش می‌آموزید، احترام گزارید و شخصی را که به او علم می‌آموزید، محترم شمارید» (پاینده، ۱۳۵۶: حدیث ۳۱۸۴). معلم بایستی با شاگرد خود به گونه‌ای رفتار کند که گویی فرزند اوست (شکلی، ۱۳۶۱: ۲۱۰). کتاب «نهاد آموزش اسلامی» به نمونه‌های فراوان در تاریخ اسلام درباره محترم شمردن شاگردان نزد استادان اشاره می‌کند (ر.ک: منیرالدین احمد، ۱۳۶۸: ۱۵۷-۱۶۳).

۱۹-۲- ارتباط عاطفی با متعلمان

معلم دینی موفق معلمی است که ارتباط عاطفی با دانش‌آموزان برقرار کند. این امر می‌تواند به اشکال مختلف انجام شود:

الف. به‌زبان آوردن این ارادت قلبی؛

ب. نشستن کنار فراگیران؛

ج. به اسم کوچک صدا زدن؛

د. تبسم به دانش‌آموزان؛

ه. تماس فیزیکی مانند دست‌دادن و گذاشتن دست روی شانه آنها (نقیه، ۱۳۹۶: ۵۶).

۲۰-۲- دوستی و تفقد از احوال فراگیران

بر معلم دینی است که در عین رعایت فاصله و حرمت میان معلم و دانش‌آموز، دوست و غمخوار فراگیران بوده و در صورت رخ دادن حادثه‌ای ناگوار، از آنها دلجویی کند و در رفع آن بکوشد. امام رضا (ع) می‌فرماید: «هرکس گرفتاری‌های دنیای مؤمن را برطرف کند، خداوند متعال گرفتاری‌های آخرت او را برطرف خواهد کرد» (کتابچی، ۱۳۸۷: ۲۲۶).

۱. Alexis Carrel

۲-۲۱- یاری دانش‌آموزان تهیدست

گرچه معلمان امروزه از توانایی مالی بالایی برخوردار نیستند اما می‌توانند از راه‌های گوناگون برای رفع حاجت دانش‌آموزان نیازمند اقدام کنند. در تاریخ اسلام سراغ داریم که برخی معلمان به مناسبت‌های گوناگون شاگردان تهیدست خود را یاری می‌داده‌اند (ر.ک: منیرالدین احمد، ۱۳۶۸: ۱۵۷).

۲-۲۲- پرهیز از تمسخر، عیبجویی و لقب‌دادن

از صفات ناشایست آدمی، به‌سخره‌گرفتن دیگران و عیبجویی است. معلم دینی لازم است که در کلاس خود از این اعمال پرهیز نماید. خداوند متعال می‌فرماید: «ای کسانی که ایمان آورده‌اید مبدا که گروهی از مردان، گروه دیگر را مسخره کنند؛ شاید آن مسخره‌شدگان بهتر از آنها باشند و مبدا که گروهی از زنان، گروه دیگر را به‌سخره گیرند؛ شاید که آن مسخره‌شدگان از آنان بهتر باشند. از هم عیبجویی نکنید و یکدیگر را به القاب زشت نخوانید» (حجرات/۱۱). رسول گرامی اسلام فرموده است: «از مؤمنان عیبجویی و بدگویی نکنید که هرکس چنین کند خداوند عیب او را، حتی در خانه‌اش، آشکار خواهد ساخت» (شیخ مفید، ۱۳۹۳: ۱۵۶-۱۵۵).

۲-۲۳- خودداری از سرزنش

سرزنش دیگران بویژه در حضور دیگران، امری ناصواب بوده و بر معلم دینی لازم است که هرگز به این کار مبادرت نرزد چراکه کینه و دشمنی دانش‌آموز را به دنبال دارد. از رسول خدا (ص) نقل شده است: «برادرت را آشکارا سرزنش مکن که خداوند تو را به همان عیب دچار خواهد کرد» (شیخ مفید، ۱۳۹۳: ۳۰۳).

۲-۲۴- مشورت

از اقدامات مهم معلم دینی، مشورت با دبیران، مدیر، معاونان، مشاور و حتی اولیا است. این کار در موفقیت وی در امر تدریس و آشنایی بیشتر با فراگیران بسیار مؤثر است. در قرآن کریم درباره مشورت آمده است: «در کارها با ایشان مشورت کن» (آل-عمران/۱۵۹).

۲-۲۵- حضور فعال در مراسم مذهبی

بر معلم دینی لازم است که در نماز جماعت و مراسم مذهبی آموزشگاه شرکت فعال داشته باشد و دانش‌آموزان را به انجام این کارها تشویق کند و چنانچه در روستا و شهر کوچکی تدریس دارد، در مراسم مذهبی خارج از محیط آموزشی آنجا هم مشارکت داشته باشد. حضور معلم دینی در این محافل بسیار تأثیرگذار می‌باشد. حتی وی می‌تواند برای شرکت دانش‌آموزان در این مراسم، نمره‌ای تشویقی اختصاص دهد.

۲-۲۶- مراعات مذهب و عقاید و رسوم

شایسته است که معلمان دینی در مناطقی که تدریس می‌کنند، حرمت مذهب و باورهای شاگردان را حفظ نمایند و به بحث و جدل در این‌باره نپردازند. ایشان هرگز نباید اعتقادات و دیدگاه‌های آنها را زیر سؤال برند و بر طبل اختلاف و افتراق بکوبند؛ حتی اگر برخی باورها، غیرمنطقی و نادرست باشند.

نتیجه گیری

وظیفه و مسؤولیت معلّم دینی در مدارس سنگینتر از سایر معلّمان است زیرا فرایند تدریس وی صرفاً برای آموزش و آزمون و ثبت نمره‌ای برای فراگیران نیست بلکه او به مثابه یک الگو، راهبر فراگیران به سوی دین و بانی نهادینه کردن دستورات آیین مقدس اسلام در زندگی متعلمان است. از این رو، معلّم دینی به طور اعمّ بایستی یک معلّم آشنا به فنون معلمی بوده و کلاس خود را با سبک‌ها و روش‌های گوناگون و نوین مدیریت کند و به طور اخصّ ناگزیر است که متّصف به صفات شایسته‌ای باشد که در دین اسلام بدان توصیه شده است. نویسنده در این مقاله، تجربه‌های سی و پنج ساله خود را در کسوت معلم دینی و عربی در کنار بهره‌گیری از آموزه‌های قرآن کریم و سخنان معصومان (ع) و نیز اصول و روش‌های مدیریت کلاس درس دینی ارائه داده است که این راهبردها تا حدود زیادی برای وی و حتی دیگر معلمان دینی، برطبق تجارب به دست آمده، موفقیت آمیز و راهگشا بوده که بدین ترتیب به پرسش مطروحه پاسخ داده است.

پیشنهادهای

- ۱- تحوّل اساسی و پایدار در هر جامعه در گرو دگرگونی نظام تعلیم و تربیت آن جامعه است و بدون شک محور اصلی تحوّل و توسعه این نظام، بهبود کیفیت کار معلّمان می‌باشد.
- ۲- با توجه به مسؤولیت خطیر معلّمان دینی در هدایت نونهالان و نوجوانان به سمت و سوی دین، امر خطیر گزینش و بهره‌گیری از جوانان شایسته، متعهد و علاقه‌مند امری اجتناب‌ناپذیر است.
- ۳- معلّمان دینی بایستی در کنار تدریس و بهره‌بردن از فنون و روش‌های گوناگون این فرایند، سعی وافر در آموزش دین و نهادینه کردن آن در زندگی دانش آموزان داشته باشند به طوری که معنای واقعی عنوان درس «دین و زندگی» محقق شود.
- ۴- بر مسؤولان آموزش و پرورش و دولتمردان است که در جهت معیشت و رفاه معلّمان گام‌های اساسی بردارند که گفته‌اند: «مَنْ لَا مَعَاشَ لَهُ، لَا مَعَادَ لَهُ».

منابع

- ۱- قرآن کریم.
- ۲- آمدی، عبدالواحد بن محمد تمیمی، **غرر الحکم و درر الکلم**، ترجمه مصطفی درایتی، مشهد، ضریح آفتاب، چاپ اول، ۱۳۸۱.
- ۳- -----، **غرر الحکم و درر الکلم**، شرح جمال الدین محمد خوانساری، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ دوم، ۱۳۶۰.
- ۴- احمد، منیرالدین، **نهاد آموزش اسلامی**، ترجمه محمدحسین ساکت، مشهد، آستان قدس رضوی، ۱۳۶۸.
- ۵- بدون نویسنده، **تعلیم و تربیت اسلامی**، قم، انتشارات در راه حق، بی تا.

- ۶- پاینده، ابوالقاسم، **نهج الفصاحه**، تهران، جاویدان، چاپ یازدهم، ۱۳۵۶.
- ۷- ترکمندی، حمیدرضا، نقش و تأثیر معلمان در پیشرفت کشورها و عقب ماندگی، www.zibaweb.com، ۱۳۹۸، (آخرین دسترسی: ۹۸/۱/۱۵).
- ۸- جوادی آملی، عبدالله، **مفاتیح الحیاه**، قم، إسرائ، چاپ صدونوزدهم، ۱۳۹۲.
- ۹- حجتی، سید محمدباقر، **آداب تعلیم و تعلّم در اسلام**، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۵۹.
- ۱۰- ذهنی تهرانی، سید محمدجواد، **انیس الطالبین (ترجمه آداب المتعلّمین)**، قم، حاذق، ۱۳۶۵.
- ۱۱- سید رضی، **نهج البلاغه**، ترجمه سید جعفر شهیدی، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ دهم، ۱۳۷۶.
- ۱۲- شَلَبی، احمد، **تاریخ آموزش در اسلام**، ترجمه محمدحسین ساکت، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۱.
- ۱۳- شمس الدّین، سید مهدی، **معلّم، شمع بزم آفرینش**، مشهد، بنیاد پژوهش های آستان قدس رضوی، چاپ اول، ۱۳۷۵.
- ۱۴- طباطبایی، سید محمدحسین، **سنن النبی**، ترجمه حسین استادولی، تهران، انتشارات پیام آزادی، چاپ پنجم، ۱۳۸۳.
- ۱۵- عکبری بغدادی، محمدبن محمدبن نعمان (شیخ مفید)، **امالی شیخ مفید**، مشهد، بنیاد پژوهش های اسلامی، چاپ دوم، ۱۳۹۳.
- ۱۶- فلسفی، محمدتقی، **گفتار فلسفی**، تهران، نشر معارف اسلامی، ۱۳۶۸.
- ۱۷- فلمینگ، سی. ام و پروس، الیزابت، **فرایند تدریس**، ترجمه سید مهدی سجادی، تهران، مؤسسه فرهنگی منادی تربیت، ۱۳۷۳.
- ۱۸- کارل، آکسیس، **انسان موجود ناشناخته**، ترجمه پرویز دبیری، اصفهان، انتشارات مهرافروز، ۱۳۸۵.
- ۱۹- کاشفی بیهقی سبزواری، کمال الدین حسین، **الرساله العلیه**، به تصحیح سید جلال الدین حسینی ارموی، تهران، مرکز انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ دوم، ۱۳۶۲.
- ۲۰- کتابچی، محسن، **آیین زندگی از دیدگاه امام رضا (ع)**، مشهد، نشر الف، چاپ چهارم، ۱۳۸۷.
- ۲۱- کلینی، محمدبن یعقوب، **اصول کافی**، ترجمه سید هاشم رسولی، تهران، دفتر نشر فرهنگ اهل البیت، بی تا.
- ۲۲- مجلسی، محمدباقر، **بحار الانوار**، تهران، المکتبه الاسلامیه، الطبعه الاولى، ۱۳۸۷.
- ۲۳- مسعودی همت آبادی، سید محمد، **مختصری از تعلیم اسلام**، مشهد، مکتبه امام رضا (ع)، چاپ اول، ۱۳۹۳.
- ۲۴- مصطفوی، سید جواد، **انسانیت از دیدگاه اسلام**، مشهد، آستان قدس رضوی، چاپ اول، ۱۴۰۷ ق.
- ۲۵- نقیه، مجید، **ظرافت های معلّمی**، تهران، انتشارات بین المللی گاج، چاپ بیست و هفتم، ۱۳۹۶.

26- Nietzsche, Friedrich. (2013). *The Selected Writings of Friedrich Nietzsche*. Simon and Schuster. Start Publishing LLC.